

# Inimene kui looduslik keha

Eesti kirjanduse tajuilmad 1960.–1980. aastatel

EPP ANNUS

Eesti maastikuökoloogi ja kultuuriloolase Jaan Eilarti raamatus „Inimene, ökosüsteem ja kultuur. Peatükke looduskaitsest Eestis” leidub tsitaat Tammsaare 1930. aasta lühipalast „Raamatute raamat”:

„On olemas imeline raamat, tõeline raamatute raamat, mida loeti enne inimest, loeb inimene ja loetakse ka pärast teda. [---] Et aga inimene isegi on pisitillukene osa tõelisest raamatute raamatust – loodusest, siis ei saa tema enesegi raamatus muud olla kui ikkagi midagi, mis leidub raamatute raamatuski.” (Eilart 1976: 91)

„Inimene, ökosüsteem ja kultuur” esitab tundliku kriitikupilguga sissevaate looduskujutusse eesti kirjanduses ja kunstis – bioloogiharidusega autori ülevaade ühendab loodushoiu ja looduskirjutuse maailmavaateliseks tervikuks. Selline vaade kultuurile polnud toona erandlik, vaid pigem vastupidi: eesti hilisnõukogude aja kultuuriruumis on tähelepanuväärne looduskeskkonna ja kultuuriruumi põimitus. Põhjuseid on ilmselt mitmeid, nii globaalseid kui ka lokaalseid: globaalne ohutunne, pettumus hilismodernses linnastunud ühiskonnakorralduses, aga ehk ka eesti kultuuri kontekstis positiivsete poliitiliste alusmüütide puudumine. Kuna eesti identiteeti ei saanud kinnistada rahvusliku vägevuse ega poliitiliste edulugudega, siis jäi see kinnistamisroll kohatajule ja paigatundele. Samas tuleks arvesse võtta ka n-ö rohujuure perspektiivi, üksikisiku tajuilma, mille puhul globaalsed mured või hädad eestlusega olid sageli – võib-olla enamasti – teisejärgulised.

Artikkel analüüsib looduskeskkonna rolli eesti hilisnõukogude perioodi (täpsemalt aastate 1965–1982) kultuuriteadvuses ning suhestab selle globaalse ideedesfääri ja ajastupõhiste käitumismustritega.<sup>1</sup> Ajaloolaste, sotsioloogide ja poliitikateadlaste uurimustes ilmneb nõukogude periood ennekõike poliitilises valguses. Ilukirjanduse, omaelulooliste tekstide ja esseistika lugemine võimaldab ajajärgu mõistmiseks kasutusele võtta täiendavad kategooriad ning käsitleda tollast tajuilma ja võimalikkuste topograafiat<sup>2</sup> laiemalt. Kui ajalookirjutus ei saanud kuidagi kõrvale jätta ajastu poliitilisi jõujooni, siis kaasaegne ilukirjanduslik tekst – eriti luule – võis ajajärgu poliitilised kihistused erilise tähelepanuta jätta: Eesti NSV aegse teksti huvi ja dominant võis olla hoopis mujal, inimsuhetel, inimese ja looduskeskkonna vahekorral jms. Ilukirjanduses ja esseistikas võis inimese ja keskkonna vaheline side olla mõtestatud näiteks lapsepõlve kui iseduse olulise kujunemisstaadiumi kaudu, või siis ase-

<sup>1</sup> See on osa laiemast uurimusest, mis kaardistab ja analüüsib erinevaid nõukogude perioodi ja üleminekuaja subjektipositsioone ja isedusmudeleid.

<sup>2</sup> Nõukogude perioodi võimalikkuste topograafia kohta vt Annus 2019a.

tus kirjanduslikku fookusse loodussideme ajutine intensiivistumine ilmutuslikuks hetkeks ning lisandus eksistentsiaalne mõõde. Ent vähegi pikemas tekstis asetus keskkonnasuhe ka ajastu väärtussüsteemide ja ideederingluse raamistikku, kus vahetu keskkonnataju põimus ja suhestus sotsiaalse probleemistikuga.

Artikli eesmärk on uurida nõukogude perioodi **isedustaju ja looduskeskkonna suhteid**, nii nagu need ilmnevad tollases ilukirjanduses ja esseistikas. Ilukirjanduse ja esseeloomingu temaatiline kõrvutav analüüs pole eesti kultuuriuuringutes kuigi levinud lähenemisviis, samas õnnestub sel viisil jälgida ajastuomast ideederinglust.<sup>3</sup> Selles ringluses leiavad ilukirjanduses arendamist ka esseistikas väljendatud mõtted ning vastupidi, ilukirjanduslik kujutus leiab artikli vormis analüütilise kinnituse või ümbersõnastuse. Siinse kirjatöö raames saab seda laia teemat vaid põhijoontes visandada: eesmärk ei saa olla eesti ilukirjandusliku looduskujutuse laiahaardeline analüüs ega ajastu esseistika detailne lähivaade, vaid pigem selgemalt väljajoonistuvate tendentside kaardistamine. Ühegi ajastu seadused ja poliitilised ettekirjutused ei ole suutelised täielikult politiseerima inimteadvust.<sup>4</sup> Nõukogude aja uurimisel tasub silmas pidada sedagi, et inimese isedus või minatunne ei kujune ainult sotsiaalse eneseteadvusena, vaid inimene tunnetab end ka oma vahetu tajuilma kaudu, ühenduses konkreetse, kehaliselt, meeleliselt kogetud tegelikkusega.<sup>5</sup> Samal ajal on inimese esmane kohakogemus lahutamatu laiemast ideederinglusest kultuuris, ideederinglus on sealjuures nii kohalik kui ka globaalne. Looduskeskkonna teema juures ilmneb paradoks, et keskkond on otseselt ja kehaliselt kogetav – see on inimest vahetult ümbritsev tajuilm. Modernsel ajajärgul, hilisnõukogude perioodil mõtestati seda samal ajal ka üleilmsete ideede kaudu. 1960. aastate teisest poolest alates arutleti Eestis keskkonnaeetika teemal muu hulgas Albert Schweitzeri eetikale ning Rooma klubi hoiatavatele tulevikumudelitele viidates: kohalike keskkondade ohustatuse taju põimus globaalselt levinud ideedega.

Artiklis arendan välja kontsentrilise, mitmekihilise loodus-kultuurilise iseduse mudeli:<sup>6</sup> mind ei huvita ainult 1960.–1980. aastate ajastupõhised kultuurilised väljendused, vaid ka see, kuidas toonastest iseduskujutelmadest moodustub hajusate

<sup>3</sup> Sellist lähenemisviisi on kasutanud Johanna Ross (2018: 183–196), kes on kõrvutanud „sugupoolte sõda” ajakirjanduses eesti nn olmeromaanides kajastuvate vaadetega.

<sup>4</sup> Rahvusvahelisi nõukogude-uuringuid on aastakümneid huvitanud küsimus, kuidas nõukogude režiim püüdis eriti oma alguskümneid kujundada uutmoodi, nõukogude inimest. Sealjuures arusaam nõukogude inimese omadustest muutus aja jooksul: algusaastate kommunismiehitajast bolševiku mudel asendus mitme uurija arvates juba Stalini ajal pigem keskklassi-tüüpi elumugavusele orienteeritud isedusmudeliga. (Krylova 2014; Sharafutdinova 2019)

<sup>5</sup> Olen varem seda tüüpi subjektloomet kirjeldanud nõukogude perioodi kodukogemust analüüsides. Taustaks on siin lakanlik arusaam isedusest kui peegelstruktuurist, kus sotsiaalne identiteet tekib jagatud kultuuriliste kujutelmade omaksvõtul. Tasakaaluks on vajalik „omaanese inimolemise ainulisuse toestamine”, selleks aga püüab inimlik isedus „ennast kehtestada lähedases ruumis, tähistades ümbritsevat kui omaruumi” (Annus 2019a: 256–257). Tuttavad argised asjad, lõhnad, kodu turvalisus mängivad siin olulist rolli.

<sup>6</sup> „Loodus-kultuuriline” kõlab eesti keeles lihtsa tavakeelse väljendina. Angloameerika vasteks on *naturecultures*, termin, mis seostub ennekõike Donna Haraway ja Bruno Latouri populariseeritud (teadusrevolutsioonilise maiguga) loodus-kultuurilise sidususe ideega. Vt nt Haraway 2003; Latour 1993.

piirjoontega isedusteooria, mis võiks kõnetada ka XXI sajandi lugejat. Isedust ei mõista ma suletud ja fikseeritud omaduste kogumina, vaid **suhteruimina**, kus eri tegurid pidevalt loovad ja uuendavad subjekti eneseteadvust. Judith Butleri (2015: 45) sõnadega: „Ma olen üsna fundamentaalselt tingitud sellest, mis on minust väljaspool.” Suhtevõrgustikud, mis loovad iseduse, on pidevas muutumises; Maurice Merleau-Ponty (1960: 178–179) järgi võib mõista subjektiivsuse trajektoore kui „tähenduste sõlmede moodustamist, mis harutatakse lahti ja seotakse uuesti teistmoodi teadmiste ja kogemuste võrgustikku”. Suhtekimpude subjektiloov jõud võib ilmned retrospektiivse kujutamise kaudu, kui elu mõtestatakse ajaliselt distantsilt. Erinevatest suhteruimidest võib üksikuid suhteid esiplaanile seada põhimistena, jättes teised suhted varju – selline valikuprotsess kaasneb iga katsega muuta elu paljususe tekstiks. Hästi toimiv mina koosneb **avarast suhteruimist**, kus aktualiseeruvad vaheldumisi erinevad registrid: võiks öelda, et mina on mitmesuhteline, st aktiivses suhtluses kõigega, mis end tunnetusele avab ja mõttele esitleb. Isedust loovasse suhteruimi kuuluvad sealjuures vägagi erinevad tegurid: objektid ja keskkonnad, inimesed ja muu elusloodus, ideed, lood, kujutised.<sup>7</sup>

Eritlen hiliste 1960. aastate kuni varaste 1980. aastate loodus-kultuurilist isedusmudelit, nii nagu see avaldub tekstuaalselt: analüüsin tajupõhist iseduskihti ehk minaloomet suhtluses vahetult tajutud ümbritseva keskkonnaga ning selle põhjalt kaardistan mitmesuhtelise iseduse, mis ilmneb kui kohaliku ja vahetu, globaalse ja planetaarse võrgustik. Artikkel koosneb kahest osast: esimeses keskendun tajupõhisele isedusele ning selle representatsioonile eesti kirjasõnas, teises visandan ajastu keskkonnamõtte ja keskkonnaprobleemide olulisemad aspektid ning laiendan tajupõhise iseduse mitmekihiliseks taju- ja ideepõhiseks iseduseks.

## 1.

### 1.1. Looduskeskkond ja subjekt: tajupõhine isedus

Jaan Kruusvall kirjeldab novellis „Sortsi leib” kolmekümnendates eluaastates Antu suvenädalaid õe äsja ostenud, osaliselt lagunenu vanas talumajas mere lähedal. Antu veedab oma päevi mere ääres liival lamades, ujudes, kivikesi merre pildudes, kividel ronides, aga ka toas vihma kuulates, lakke vahtides, maja ees ukaselävel istudes – vahel sekka üksikut sugulast Meetat aidates. Antu taandab end teadlikult sotsiaalpoliitilisest tegelikkusest, ta ei loe ajalehti ega kuula raadiot. Võimalusel väldib ta kontakte teiste inimestega. Ta sulab üha enam kokku ümbritseva tajuilmaga ning tunneb, et on rohkem ta ise kui kunagi varem:

<sup>7</sup> Peale Butleri ja Merleau-Ponty seostub säärane isedusmudel uusmateriale lähenemisviisi ja afektiivse pöörde järgijate töödega, loodus-kultuurilisest sidususest lähtuvalt esindab sarnast positsiooni nt Stacy Alaimo (2010), nõukogude-uuringute kontekstis Andy Bruno (2019). Mitmekihilise loodus-kultuurilise isedusmudeli olen pikemalt lahti kirjutanud ja selle teoreetilisi taustu avanud artiklis „Rethinking Soviet selfhood in the era of the Anthropocene: From the Foucauldian paradigm to the naturecultural theory of the subject” (Annus 2023 (ilmumas)).

Ta keeras end selili. Lained löid tal üle pea ja suhu tungis soolast vett. Ta sülitas selle jälle välja. Suur meri õõtsus tema keha all ja selles oli tunda ookeani hingamist ning jõudu. See oli suur vesi. Siis ta sukeldus. Põhjani oli mitu meetrit. Kui ta mööda põhja ujus, paitasid vetikad ta kõhtu. Ta nägi suurt kivikammeljat. Nagu välk sööstis see tema eest minema. [---] Ta tundis end esmakordselt iseendana. Esmakordselt elus. (Kruusvall 1973: 77, 86)

Selles kirjelduses võib ära tunda romantilise, rousseauliku kultuuritroobi, looduskeskkonna pidamise ülemaks sotsiaalsest tühisagimisest: lärmakas inimkarjas liikudes ei kuule iseenda mõtteidki, looduse rüpes aga toimub selginemine. Teisalt võib Antu kuju sobitada 1960. aastate industriaal-linlikus hilismodernsuses pettumise konteksti, millega kaasnes üldine maa ja juurte juurde tagasipöördumine või vähemalt igatsus tagasipöördumise järele: Eestis väljendus see suundumus maa-majade ostmises suvekodudeks, aga samuti Hando Runneli jt n-ö maalaulikute tõusus kultuuri keskmesse (vt ka Annus 2019b).

Ennekõike esitab Kruusvalli novell siiski meelelist kohakogemust, mis on niivõrd intensiivne, et varjutab muud olemise kihid. Sotsiaalsest sagimisest eemal teravdub Antu vahetu kohataju sedavõrd, et looduskeskkonna vägi otsekuvi võtab ta üle võimust. Sealjuures on algelementide vägi nii võimas ning nendega kokkupuude väestab ka inimolemist sellisel määral, et Antu tunneb ennast iseendana viisil, mis ühiskondlikus olemises polnud võimalik.

Looduskeskkonna subjektiloov või toetav roll ilmneb nii mõneski teises 1970.–1980. aastate kirjandusteoses. Teet Kallase novellis „Koera suremine” (1981) viib Kotter oma haige koera metsa, et loom saaks seal rahu, „loomulikult” surra, ent suremise asemel hakkab koer kosuma ning mees ja koer jäävad metsa järve äärde nädalateks, ümbritsevasse aegamööda sulandudes. Kotter saab metsas jagu oma pidevast sisemisest kõhklusest ja vabandavast olekust, ta astub nüüd „pikkade ja jõuliste sammudega” (Kallas 1985: 30) – kuigi Kallas ei sõnasta Kotteri muutumist kruusvalliliku otsekoheusega, on tegu sarnase arengustriga.

Vahetut, subjektiloovat loodustaju kohtab ka Mats Traadi romaanis „Karukell, kurvameelsuse rohi” (1982): kirjanik Ra tuleb peale poja surma lootusetusega võitlema maakohta, sest „[p]arem oli anda end looduse kätte – tuulele, päikesele, linnulaulule, maastiku vaikusele ja rahule” (Traat 1990: 9). Kolhoosi peaaegronoom viib kirjaniku karukellade keskele, et tööpäeva närvesöövaist sekeldustest viivuks välja astuda ja hingejõudu koguda. Nagu romaani pealkiri osutab, on looduskeskkond romaanis ravim, mida saab manustada, kui isedust ähvardab kokkukukkumine.

Loodusega ühekssaamine leiab romaanis aset liivlase Akke loos:<sup>8</sup>

Vesi vahutas, pritsmed lendlesid hommikupäikeses, Akke vari murdus ja hüples vees. Vaikselt kükitas ta kaldal, päike selga soojendamas, ja vaatas veejooksu, kuulatas jõe häält. Pigistas silmadki kinni. Siis oli, nagu kohiseks ja mühiseks kõik ümbersõõri, ning meelet läks, kuspool on vesi, kuspool talu, kus jõgi, kus kevadine maa kulu

<sup>8</sup> Traadi romaanis arenevad kõrvuti kaks lootasandit: kirjanik Ra kaasaegne looliin vaheldub kirjanikul käsilolevas romaanis kujutatud XIII sajandiga, liivlase Akke looliiniga.

ja lumelaikudega pöösaste varjus. Kõik käis ringi, tundus, nagu kostaks kohin tema enese seest. Nagu oleks ta ise ka vesi, mis ruttab kiirustades alla mere poole, kaasas puukooretükid, heinatuustakud, liiv – kõik, mis kobrutavatel voogudel oli õnnestunud kaldast lahti murda ja kaasa haarata. (Traat 1990: 16)

Akke tunneb, nagu kasvaks ümbritsev kohin välja tema enda sisemusest – piirid välise ja sisemise vahel lagunevad. Romaani põhitasandil jääb taoline ühtesulamine siiski saavutamata. Karukell võib küll ravida ängi, mida põhjustab inimühiskond, ent ümbritsev kolhoosikeskkond toodab seda pidevalt juurde: agronoom Johannes peab päevast päeva võitlema kohalikke olusid mitteamvestava plaanimajanduse ja kolhoositöötajate hävitavalt lohaka töösse suhtumisega. Nii jääb karukellade ravikuur ebapiisavaks, lõplikku „tervenemist” kolhoosielu ei võimalda. Ja lõpuks tuleb ikkagi tagasi pöörduda linnaelu juurde – tõsi, juba rahu leidnuna.

Meeelise kohakogemuse terviklikku kujutamist leidub esseistlik-autoetnograafilist tüüpi kirjutuses.<sup>9</sup> Edgar Kase „Tee vaikusesse. Muraka soostik” (1977) sisaldab intiimseid mõtlikke etüüde Muraka rabast, kus on väärtustatud sisemine hingerahu ja tähelepanelikkus ümbruse suhtes – aeglasel rütmil kulgev vaatluspäevik sisaldab muljeid ja kirjeldusi looduskeskkonnast.<sup>10</sup> Edgar Kase naabriks on vana isakaru, mitte kolhoosi agronoom; karu ei jaga autoriga oma muresid, lähim inimnaaber aga elab kilomeetrite kaugusel, toimetab petrooleumilambi valgusel, kütab pliiti poolemeetriste puudega ning tema maja ümber kõnnib selgetel talveöödel „hääletu vaikus” (Kask 1977: 15). Kirjeldav mina saab Kase mõttepäevikus ümbruskonna osaks sellisel määral, et rabasse saabuvad marjuliste horde vaatleb ta põliselaniku pilgu läbi, kel pole tõtlike „ühapäevaliblikatega” tegemist (Kask 1977: 57).

Toodud näiteis tunnetavad kirjanduslikud minad end ümbritseva tajuilma kaudu, seoses kehaliselt, meeleliselt kogetud looduskeskkonnaga. Mats Traadi „ravi” karukelladega viitab aga inimvõimele vahetada subjektipositsiooni ja ennast määratleda erinevate taustsüsteemide ja suhtevõrgustike abil, kus ühe süsteemi hävituslikkust võib vähemalt püüda tasakaalustada teise ravitoime. Siia võiks lisada ohtralt ridu ajastu luulevaramust, näiteks Jaan Kaplinski leiab küllaga näiteid, mis sobituvad samasse mõtteraamistikku.<sup>11</sup>

Järgnevalt vaadelgem lähemalt arutluskäike, mis püüdsid hilisnõukogude ajal iseduse ja looduskeskkonna suhtevälja teoreetiliselt põhjendada, nagu Jaan Kaplinski esseelooming. Kaplinski on siinse analüüsi jaoks huvitav autor just seetõttu, et tema esseedes on olulisel kohal enesetaju ja looduskeskkonna seosed – seda on

<sup>9</sup> Autoetnograafia mõistet küll toona ei kasutatud, ent see tänapäevane mõiste sobib hästi iseloomustama ka varasemat analüütilist, arutlevat omaeluloolist kirjutuslaadi, kus autori eesmärk on uurivalt vaadelda ümbritsevat maailma ja analüüsida enda suhet ümbrusega.

<sup>10</sup> Kadri Tüür ja Timo Maran eristavad loodus- ja keskkonnakirjandust: esimene on lokaalse, teine globaalse rõhuasetusega. „Eesti traditsioonis domineerivad esimest tüüpi tekstid, mis väljendavad pigem kirjutajate topofiilseid kui globaalseid huvisid,” iseloomustavad Tüür ja Maran (2005: 262) eesti looduskirjanduse pikka arengujoont. Kase „Tee vaikusesse” on selgelt topofiilse kallakuga tekst.

<sup>11</sup> Kaplinski luules avalduvat loodussuhet on põhjalikult analüüsinud Ene-Reet Soovik (2013, 2015, 2016, 2022), vt ka Maran 2001.

tagantjärele seostatud ökoloogilise antropoloogiaga (Kull, Velmezova 2018: 206). Jaan Eilart (1976: 94) märkis aga juba 1976. aastal, et Kaplinski loob „Eesti oludes mingi tervikliku ja läbitunnetatud süsteemi, mis on meie tingimustes sama mõtte-rikas nagu maailmale Mahatma Gandhi ja Albert Schweitzeri elu ees aukartust sisendavad filosoofiad”. Kaplinski ise on kokkuvõtvalt meenutanud:

Mu huvi teaduse vastu viis mind keeleteaduse juurest antropoloogia ja ökoloogia juurde. Olen käinud palju ringi taime- ja linnumäärajaga, olen saatnud biolooge nende ekspeditsioonidel. Töötasin mitu aastat Tallinna Botaanikaaias, arendades mõtteid inimese kohast looduses, inimese ökoloogiast ja meie planeedi perspektiividest. Oma lastelegi olen vist rohkem rääkinud loodusest ja teadusest kui ilukirjandusest [---]. (Kaplinski 2009: 7)

## 1.2. Iseduse kujunemine ja omakeskkond ehk omailm: Jaan Kaplinski ja Jakob von Uexküll

Kaplinski arutleb autobiograafilises essees „Mina” (1973)<sup>12</sup> väikelapse kasvukeskkonna mõju üle tema kujunemisele: „Kui psühhoanalüütikutel on õigus – ja ma tahaksin väga uskuda, et on –, kujundab inimese isiksuse tema esimeste eluaastate ümbrus” (Kaplinski 1990: 42).<sup>13</sup> Essees kirjeldab Kaplinski oma esimeste eluaastate kodupaika, talukohta maal, mille 1943. aastal võttis üle Saksa sõjavägi. Kaplinski (1990: 43–44) kirjutab: „Kuid esimese ja kõige tõelisema kogemustaustana on mu meeles ikka maja ja suvine aed kuusiku tumedas piirides, omaette muust maailmast. Ilmselt oli mul seal hea olla: tagasi mõeldes adun, et olen ikka igatsenud sinna tagasi, olen otsinud teadmatult ja teadlikult maja, aeda ja metsa maal [---].”

Kaplinski kirjeldab oma varaseid mälestusi: mesilaste sumin vanaisa mesitarude ümber, kesksuve kontrastid päikese kuumuse ja varju jaheduse vahel, vana talumaja, avar aed maja kõrval, aeda ja elumaja ümbritsev kuusehekk. Sõjajärgse lapsepõlve suved veetis Kaplinski sugulaste juures samalaadse õhustikuga vanas talus ja hiljem, 1970. aastal, olles tõepoolest aastaid sobivat kohta otsinud, ostis ta Mutiku talu, et rajada oma igatsetud maakodu (Kaplinski 2004a; Salumets 2014: 31). „Maale naasmine” oli nõukogude aja lõpukümnenditel levinud käitumismuster,<sup>14</sup> ent Kaplinski seostab selle isiklike eneseotsingutega. „Mis on mina? Kuidas ma olen mina?” –

<sup>12</sup> Essee ilmus esmakordselt 1990. aastal. Dateering 1973 on antud essee lõpus. Kaplinskilt on uuritud, miks osa ta tekste jäi toona avaldamata; 2021. aastal ei teadnud ta enam öelda, mis oli selle põhjuseks (Tamm 2022: 115). Küsisin selle kohta 2021. aastal ka Kaplinski biograafilist Thomas Salumetsalt – ka tema ei osanud midagi öelda.

<sup>13</sup> Kaplinskil pole päriselt õigus psühhoanalüütilise lähenemisi viisi osas: psühhoanalüüs omistab lapsepõlvele tõepoolest kujundava tähtsuse, kuid peab silmas inimsuhteid ja laiemat sotsiaalset mõjuvälja ning on kahetsusväärset ükskõikne meeleliselt tajutud looduskeskkonna rolli suhtes.

<sup>14</sup> Kui paljude jaoks tähendas „maale tagasipöördumine” suvila ehitamist linna lähedusse, siis teised ostsid talumaja või renoveerisid perele kuuluva talu hooned. Selliseid eluruume seostati tugeva autentsustundega. Arhitekt Fredi-Armand Tompsi 1972. aasta kirjutises „Taluarhitektuuri kaitseks” kõnnib autor traditsioonilise taluhoone ruumides ja tunneb, kuidas see inspireerib „looma püsivust, säilitama traditsiooni” (Tomps 1972: 3). Ka Kask kirjutab tühjaks jäänud talu-

1973. aastal on Kaplinski jaoks nendele küsimustele vastuse leidmine „võibolla kõige olulisem asi, mis mul teha on” (Kaplinski 1990: 52).

Kaplinski arutelust koorub psühhoanalüütilise varjundiga subjektiivsuse teooria: iseduse alusstruktuur kujuneb lapse esimeste eluaastate jooksul, meelelisel kokkupuutel ümbritseva maailmaga ning eriti just koduõue ja kodulähedaste maastikega. Selline mõtteviis haakub rahvaluulest ja nõukogude-eelsest ajajärgust tuttavate eluviiside kirjeldustega, mille järgi väikelaps ei viibinud mitte ainult koduõues, vaid ta võeti kaasa heinamaalegi. Nii nagu seisab tuntud rahvalaulus „Lauliku lapsepõli”: „ema viis kiigu kesa peale, / pani hälli palu peale” (ERA) – tulevane laulik õpib laulma linnuhääli kuulates. Või nagu Tammsaare „Tões ja õiguses”: laps võetakse heinateole kaasa, kiikuva hälli jaoks painutatakse alla õbluke kasetüvi.<sup>15</sup> Laps kasvab ja areneb otseses kontaktis looduskeskkonnaga – selline ettekujutus iseduse kujunemisest seab esiplaanile just vahetu looduskeskkonna rolli, talukoht ja selle ümbrus kui looduskultuuriliselt sidus koduruum saab iseduse osaks.<sup>16</sup> Teisiti öeldes, isedus ei lõpe keha piiridega, vaid seob ühte keha ja seda ümbritseva vahetu tajuilma.<sup>17</sup>

Kehaülese iseduse kontseptsiooni aitab mõista Jakob von Uexküllil käsitlus *Umwelt*’ist. Uexküllil teati ja tema töid loeti ka nõukogude ajal: 1977. aasta teoreetilise bioloogia kevadkool<sup>18</sup> „Organismi teooria”, kus osales ka Kaplinski, oli pühendatud Uexküllile, kohapeal oli näitus Uexküllil tööd (Kroonika 1977; Kull, Velmezova 2018: 200).<sup>19</sup> 1982. aastal tutvustas Kalevi Kull Uexküllil mõtteviisi ajakirjas Horisont:

J. Uexküll proovis eristada seda, mis organismis moodustab funktsionaalse teraviku. Ja ta jõudis järelduseni, et selle terviku hulka, füsioloogilise ehitusplaani hulka

---

hoonete kestvuse hõngust: „Kuid nad olid koduks siiski paljudele põlvkondadele ja kuigi lahkudes kõik vajalik kaasa viidi, tajud mahajäänus aastasadade hingust” (Kask 1977: 17).

<sup>15</sup> Tegu pole muidugi eesti kultuurile ainuomase tavaga. Samasugust lapse kujunemismudelit kirjeldab nt läti kirjanik Alberts Bels oma romaanis „Juured” (1982, e k 1987).

<sup>16</sup> Tasub tähele panna, et nii Kaplinskil kui ka varasemates kirjanduslikes näidetes moodustasid ühe tajulise kategooria nii puhtalt loodustaju kui ka loodus-kultuuriliselt sidusana tajutud taluõue. Selliseid loodus-kultuurilise sidususe näiteid leidub Eestis rohkelt. Nendeks on kõik kohad, kus aja kulg on looduslikku ja inimloodut kokku sulatanud või kus inimosalus on delikaatselt looduskeskkonna kohalolu arvesse võtnud: traditsiooniline taluarhitektuur, muinaslinnused, mõisapargid. Nõukogude aja matkakultuur pakkus loodus-kultuurilise sidususe tajumiseks häid võimalusi: salgakesi väisati nii looduslikult kui ka kultuuriliselt kõitvaid kohti. Jaan Eilart ja Voldemar Panso on meenutanud rännakuud 1950. aastatel, kus matkaseltskonda kuulusid Friedebert Tuglas, Hans Kruus, August Sang ja Karl Ader, teinekord ka Veljo Tormis, Juhan Smuul – Eilart juhtis matka ja teadis kõnelda looduskeskkonda puutuvast, Tuglas jälle meenutas kultuuriloolist. Nii käidi Alatskivil Juhan Liivi haual, kus Tuglas meenutas hauakivi püstitamise lugu ja sedagi, kuidas nad kuju avamisele 1924. aastal sõitsid laevaga ja siis Alatskivi lossis ööbisid (Lauri 1983; Panso 1975). Hiljem, peale Eesti Looduskaitse Seltsi asutamist, matkati juba suuremates gruppides, bussiga, taas tähelepanu pöörates nii looduslikele kui ka kultuurilistele objektidele – eesti kultuur muutus sellisel viisil loodus-kultuuriliseks tajukeskkonnaks.

<sup>17</sup> Olen varem kirjeldanud sarnast „avarat” isedust kui olulist tegurit armumisel: inimene ei armu teise inimesse kui isoleeritud üksusesse, vaid inimesse, kes kuulub kokku teda ümbritseva keskkonnaga, olgu selleks siis tema koduruum või muu suhtevõrgustik (Annus 2016).

<sup>18</sup> Teoreetilise bioloogia kevadkoolide kohta vt Kull 2019.

<sup>19</sup> Kaplinski (1996b) viitab Uexküllile nt 1976.–1977. aastal kirjutatud pikemas esees „Silmad ja mõistus”.

kuulub peale organismi keha ka osa organismi ümbritsevast keskkonnast. Kui keskkonda üldiselt tähistab ta sõnaga „milieu”, siis see organismi juurde kuuluv osa kannab nime „umwelt”, mida võiks antud juhul tõlkida kui ümbruskond, või omailm, või omakeskkond. Teisisõnu, omakeskkond on keskkond organismi jaoks, see, mis organismile otseselt mõju avaldab ja mida ta eristab. Elusolendite erinev omakeskkond peegeldab ühelt poolt vahet elupaikades, teiselt poolt aga erinevusi eristusvõimes, närvisüsteemi arengutasemes. (Kull 1982: 33)

Uexküllist lähtudes võiks küsida, mis muud on isedus kui funktsionaalne tervik, mis seob inimkeha ühte ümbritsevaga. Mina võiks sellisel viisil tõepoolest mõista kui tervikut, mis ei koosne ainult inimkehana piiritletust, vaid ka meeleliselt tähenduslikuna tajutud ümbrusest: mina ulatub kehast väljapoole, hõlmates ka seda, mis talle ümbrusest olulisel määral korda läheb. Subjektsus või isedus moodustub suhtluses välisilmaga; sealjuures mängib väikelapse esimestel kujunemisaastatel määravat rolli kõige vahetum, meeleliselt tajutav ümbruskond.<sup>20</sup> Hiljem lisanduvad teised keskkonnad, ideed, uskumused.

Kaplinski muud kirjutised haakuvad sama mõtteviisiga: essees „Ökoloogia ja ökonoomika” (dateeritud „ca 1972”) arutleb Kaplinski iseduse (autori kõnepruugis „isiksuse”) piiride üle ajaloolisest perspektiivist, nähes inimkonna arengut kui isiksuse ahenemisteedkonda. Nüüdisinimene on oma piirid kitsendanud, et pääseda vastutusest oma ebaökoloogilise tegutsemise tagajärgede eest. Nii nagu nüüdisaegsed ökofilosoofid (nt Timothy Morton), seostab ka Kaplinski keskkonnaaenuhiskuse industriaalühiskonna arenguga: „Industriaalühiskonna rajamine, kus inimesel on palju vara, on tähendanud ka inimese minimeerimist, tema isiksuse ahendamist: inimest ennast on vähem” (Kaplinski 1996a: 65–66). Kaplinski selgitab lähemalt:

Käime hästi riides, sisustame oma korteri nii toredasti, kui suudame. Kui maja on meie oma, kaunistame sedagi, tänava ja linna aga jätame hooletusse, maastiku mitmekesistamisest ja kaunimaks muutmisest peaaegu üldse mõtlemata – ju siis on meie isiksuse piirid mõõta vaid paari, vahel ehk paarikümne meetriga, harva rohkem.

Tundub, et inimene on oma piire viimaste aastasade vältel tublisti ahendanud. Kui vanasti igauks tundis oma vastutust „maa” puhtuse eest, ühe nurjatu käitumine võis rüvetada maa, küla, kihelkonna, siis veel XIX sajandil oli „oma” vähemasti oma küla maa. [---] Ja tõemeeli võib küsida endalt ja teistelt, miks ei või me piiritleda end hoopis laiemalt, lugeda omaks kõik, mis avalikult või vargsi on meile tõesti lähedane ja omane. Meil on kodu, kodumaastik, kodumaa, omaksed, kask, mis kasvab õues, oja vaikne vulin, jäälinn, vesipapp. (Kaplinski 1996a: 63–65)

Kaplinski mõttekäik ei kattu täiesti siinses artiklis eelnevalt pakutuga. Väitsin, et iseduse piirid on tahes-tahmata avari, Kaplinski aga näeb ajaloolist arengut ja isiksuse

<sup>20</sup> Keskkonnafilosoof Timothy Morton selgitab mõistet *Umwelt* Martin Heideggeri mõtlemise kaudu (mida Morton nimetab „ülimalt keskkonnafilosoofiaks”) kui „sügavat ontoloogilist viisi, kuidas asjad on „ümberringi” või „maailmas olemise „ümberringsust” [aroundness]” (Morton 2007: 83, 98, 135).



ahenemist. Seda erinevust võib seletada tajuilma või omakeskkonna mõiste abil: kui industriaalajastu inimene kaotab võime tajuda ümbritsevat looduskeskkonda tähenduslikuna – kui tal ei teki sellega suhet –, siis saab kõnelda ahenemisest või sensoorsest pimedusest, mis võib olla omane kas linnas üles kasvanud või täielikult linnastunud inimesele. Varasemad looduskeskkonnaga seotud tajuilmakogemused – kui neid oli – on mattunud nii sügavale teiste iseduskihtide alla, et see varjunud kiht ei kõnele minatajus enam kaasa. Küllap on Kaplinskil õigus, et ümbritsevale linnakeskkonnale hilisnõukogude ajal ei laienenud vastutustundlik minataju.

Siit järgneb rida küsimusi: kuhu õigupoolest tõmmata iseduse piirid? Kuidas suhestuvad omavahel meeleliselt tajutud vahetu ümbrus kui mina osa ning laiem ideede, unistuste, teadmiste ja seaduste sfäär, n-ö sotsiaalne olemine maailmas? Kuidas suhestub vahetu ja tähenduslik tajuilm rahvusülestide vooga ning ajastu keskkonnaprobleemidega?

## 2.

### 2.1. Tajuilmad ja ideeväljad: rahvuslikust globaalseni

Järgnevalt vaatlen 1960. aastate teise poole, 1970. aastate ja 1980. aastate alguse looduskeskkonna ja iseduse suhte seda osa, mis ühendab vahetu loodustaju, üleilmsed muutused (sealhulgas silmaga nähtav reostus mitmel pool maailmas) ning keskkonnatundliku mõtteviisi. Seda ühendust võib ette kujutada kui iseduse laiemat spektrit või horisonti, kus vahetule tajuilmale lisandub mitmekihiline ideederinglus, muutudes ühtlasi tajuilma osaks, vähemalt teatud määral. Kui rahvuskultuuriline ja kogukondlik kiht võis isikuomasesse tajuilma siseneda otsesel ja materiaalsel kujul (nt käies Eesti Vabaõhumuuseumis, mis avati küllastajatele 1964. aastal), siis globaalse ideederingluse puhul on n-ö käegakatsutavust raskem ette kujutada. Keskkonnamõte on siinkohal ehk erandiks konkreetsete väljundite rohkusega: reostus kui globaalne murekoht oli samal ajal ka Eesti NSV-s silmaga nähtav; vajaduse kohta suhtuda looduskeskkonda hoolivalt võis lugeda tõlkeraamatutest, samuti sisimas tunda oma ümbruskonnas ringi liikudes.

Eestisse jõudnud globaalse keskkonnamõtte hea näide on keskkonnafilosoofi ja Nobeli rahupreemia laureaadi Albert Schweitzeri ideede levik, mis algas peale tema surma 1965. aastal.<sup>21</sup> Schweitzerist sai hilisnõukogude Eestis tuntud ja sageli tsiteeritud autor, tema tabav väljend „aukartus elu ees” ning tema eetilist aktiivsust ja looduskeskkonda väärtustav mõtteviis leidsid laialdast kõlapinda. Schweitzeri eetika ei jäänud abstraktseks, vaid asetas keskseks inimese suhte kogu ümbritseva

<sup>21</sup> Albert Schweitzer oli rahvusvaheliselt tuntud organist, Bachi teoste tõlgendaja. Pärast 30-aastaseks saamist katkestas ta eduka akadeemilise ja muusikukarjääri ning alustas meditsiiniõpinguid, eesmärgiga kaasa aidata arstide puuduse leevendamisele Prantsuse Ekvatoriaal-Aafrikas. Peale õpingute lõpetamist asutas ta Lambarénés haigla, kus töötas oma elu järgnevad aastakümned, arstitöö kõrvalt kirjutades ja aeg-ajalt organistiturneedega raha kogudes. Schweitzeri surma kajastati ohtralt nii üleilmailistes väljaannetes kui ka Eesti NSV-s. Schweitzeri eluajal oli vene keelde tõlgitud üksnes tema Goethe-käsitlus ja Bachi-monograafia.

maailmaga: tema kirjutised seostasid tajulise ja globaalse isedusvälja. Eetika oli Schweitzeri (1984: 267) jaoks „piiritult avardunud vastutus kõige elava eest”, vastutus, mida jagavad kõik inimesed väga konkreetset viisil. Schweitzeri lihtsa ja arusaadava filosoofia sai loomulikuna omaks võtta, tema kirjutised aitasid sõnastada seda, mida ehk isegi juba tajuti: eluslooduse lumma ning samal ajal vajadust seda kaitsta ja hoida.

Schweitzeri surm sattus ajale, mil keskkonnateadlikkus Eestis, aga ka NSV Liidus laiemalt ja globaalselt oli tõusuteel. Meenutagem, et looduskaitse sõjajärgne „ärkamisaeg” oli Eestis alanud juba 1950. aastatel: 1955. aastal asutati Eesti NSV Teaduste Akadeemia looduskaitsekomisjon (teadussekretäriks sai Eilart); 1957. aastal võeti vastu pöördelise tähendusega looduskaitse seadus, mis oli esimene vabariiklik looduskaitse seadus NSV Liidus; 1958. aastal hakkas taas ilmuma ajakiri Eesti Loodus, samal aastal hakkas Eilart õpetama Tartu Riiklikus Ülikoolis looduskaitset ja tegevust alustas Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering (vt ka Talivee 2022). 1966. aastal asutati Eesti Looduskaitse Selts, mis kujunes massiorganisatsiooniks. Jaan Remmel on meenutanud, et 1960. aastatel oli Tartu looduskaitseringi vilistlasi tööl juba üle Eesti, see aitas oluliselt kaasa looduskaitse seltsi käivitamisele ja tegevusele (Pool sajandit... 2006: 34). 1960. aastate lõppu ei jäänud ainult Praha kevad, eksistentsialismiväitlus, Tartu törvikurongkäikude ja sotsioloogialabori lõpp, vaid ka nn soodesõda, võitlus soode massilise kuivendamise vastu, mille tulemusel loodi sookaitsealad (Soodesõda... 2010: 38). 1970. aastal andis keskkonnamõttele veelgi hoogu Euroopa Looduskaitse Aasta. Kui 1960. aastate ühiskondlik aktiivsus kümnendi lõpus maha suruti, siis ühistegevus sai jätkuda just looduskaitse liikumises.

Üleilmselt hakati sel ajal rohkem muret tundma Maa ressursside piiratuse ja inimtegevuse hävitavate tagajärgede üle. 1962. aastal lõi laineid USA bioloogi Rachel Carsoni raamat „Hääletu kevad” („The Silent Spring”, e k 1968 Ain Raitviiru tõlkes), põhjalik populaarteaduslik ülevaade pestitsiidide hävitavast mõjust looduskeskkonnale – selle raamatu ilmumist on peetud modernse looduskaitse kui massiliikumise alguseks.<sup>22</sup> 1968. aastal kogunes esmakordselt ka Rooma klubi, mille initsiatiivil avaldati 1972. aastal nn Rooma klubi aruanne „Kasvu piirid” („Limits to Growth”), mis prognoosis arvutimudeli abil Maa tulevikustsenaariume. „Kasvu piiride” põhijärelduse võttis Jaak Allik (1976: 126) pikas ja põhjalikus ülevaates kokku järgmiselt: „Kui praegune rahvastiku kasvu, industrialiseerimise, saastamise, toiduainete tootmise ja loodusvarade ammendamise tendents jätkub, siis jõuavad piirid kätte lähema

<sup>22</sup> Carsoni „Hääletu kevad” on pühendatud Schweitzerile ja kannab temalt laenatud motot, autor tsiteerib Schweitzerit ka raamatus. Väidetavalt hoidis Carson oma tööalal Schweitzeri fotot (Barsam 2008: x). Tüür ja Maran (2005: 263) osutavad Carsoni teosele kui eesti looduskirjanduse olulisele mõjutajale: see „andis tõuke ka siinsele keskkonnakirjandusele”. Tüür ja Maran näevad eesti looduskirjanduses keskkonnavalase teadlikkuse tõusu 1970. aastail. Carsoni hoiatav hääletuse kujund – loodus, mis on vaikinud – on samamoodi selge ja emotsionaalselt haarav kui Schweitzeri positiivsem „aukurtus elu ees”. DIGAR-i otsingutulemuste järgi Carsonile nii laialdaselt eesti kultuuriruumis ei viidatud kui Schweitzerile. Paljutsiteeritud autoreid oli teisigi: nii „Hääletu kevad” kui ka eesti autorite arutelud viitavad näiteks inglise zooloogi Charles Eltoni töödele.

saja aasta jooksul.”<sup>23</sup> Sarnane kokkuvõte oli eesti lugejani jõudnud paar aastat varem, kui Vello Pohla (1974) nimetas „Kasvu piire” hävitavaks kohtuotsuseks kapitalismi üle: „Selles väidetakse, et kui lähema 10 aasta jooksul ei teki inimese mõtlemises, sotsiaalses elus, tootmises jne. radikaalseid muutusi, siis pärast aastat 2100 hakkavad maakeral võimalused inimelu korraldamiseks lõppema.”<sup>24</sup> Mati Unt (1981: 1645) aga kirjutas: „Seitsmekümnendate algul nimetati Rooma Klubi paanikatekitajaks, praegu aga püütakse teda pessimismis üle trumbata. Tõesti, kuuldes kas või seda, et troopiline vihmamets hävib kiirusega 50 ha minutis, on raske olla optimist.” Rooma klubi publikatsioon oli süvenenult käsitlenud ka Lembit Valdi ja Edgar Savisaare artikliseeria „Maailm vaatab tulevikku” 1981. aasta ajakirjas Horisont (nr 4, 5, 7, 8).<sup>25</sup>

Kui Rooma klubi teaduslikud uurimused põhjustasid üleilmselt teravaid vastasseise – teadlased astusid vastu majanduskasvu loogikale, mis oli nii kapitalistlike kui ka sotsialistlike arengumudelite vääramatu põhialus –, siis Schweitzeri varasemad, ohutult filosoofilised mõtted samaväärseid poliitilisi pingeid ei tekitanud. Küllap asjaolu, et Schweitzeri ideed levisid laiemalt alles pärast autori surma, lihtsustas avalikku vastukaja: Nõukogude Eesti meediakanalites kerkis Schweitzeri nimi esile eetilistes ja keskkonnateemalistes aruteludes, pedagoogilistes diskussioonides, üldistes seisukohavõttudes, aga ka kirjandusteoste analüüsis. Selline populaarsus oli võimalik tänu Schweitzeri eelnevale aktsepteerimisele NSV Liidu ideoloogilistes keskustes. Vladimir Karpušin tõlgendas Schweitzeri ideed ametlikus marksistlik-leninlikus paradigmas ja omistas Schweitzerile „suure sotsiaalse tragöödia” kriitiku rolli, kuşjuures see suur tragöödia on Karpuşini järgi „kaasaegse kodanliku ühiskonna kultuurikriis”. Ta kirjutas: „Väljapääsu sellest kriisist pakkus marksismi teooria, selle kultuuritragöödia lõpu toob kaasa sotsialism” (Karpušin 1973: 29). Eesti keskkonnateadlikud intellektuaalid viitasid nii Karpuşinile kui ka Juri Levada 1965. aastal avaldatud ülevaateartiklile, aga muutsid rõhuasetust: sotsialismiparadiisi asemel nägid nad endid osana globaalsest maailmast, mis oli sisenenud „eetilisse pankrotti”, „ähvardades hukatusega elu maakeral” (Kaplinski 1968: 1865). Seda arusaama

<sup>23</sup> Allik (1976: 124–125) osutab muu hulgas Rooma klubi prognoosis välja toodud CO<sub>2</sub> hulga suurenemisele atmosfääris ja sellega kaasnevale Maa temperatuuri tõusule – tõsi, toona näis kliimamuutusest valusam probleem olevat õhu saastumine, mis otseselt lühendas inimese eluiga. Alliku artikkel oli kantud ametlikust võltsoptimismist, mis oli omane ka venekeelses keskaja-kirjanduses avaldatud aruteludele (vt ülevaadet Kelley 1976). Selline paatos oli tähelepandavalt sarnane Ronald Reagani seisukohaga, kes olevat reageerinud samalaadse optimismiga: „Kasvul pole piire, sest inimese intellekt, kujutlusvõime ja imelus on piirideta” (Dixson-Declève jt 2022).

<sup>24</sup> Pohla teadmised pärinesid Moskvast, ühiskonnateaduste õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmise instituudist Lomonossovi-nimelises Moskva riiklikus ülikoolis, kus ta osales muu hulgas ökooloogilise kriisi erikursusel, mille pealkirjaks oli „Ühiskonna ja looduse vahekorra filosoofilised aspektid teaduslik-tehnilise revolutsiooni aegu”. Pohla (1974) nimetab oma üldiselt leninlikust vaimust kantud kirjutises kuulatud ökoloogiateemalisi loenguid „vapustavateks”.

<sup>25</sup> Savisaar kaitses 1980. aastal Moskva süsteemianalüüsi instituudis kandidaadiväitekirja teemat „Rooma klubi globaalmodelite sotsiaalfilosoofilised alused”. Koos Lembit Valdiga avaldas ta 1983. aastal raamatu „Globaalprobleemid ja tulevikustsenaariumid”.

toetas silmaga nähtav ja ninaga tuntav tegelikkus – reostus –, mis lisas keskkonnatajule terava ohustatuse mõõtme.<sup>26</sup>

## 2.2. Käegakatsutavalt globaalne: Albert Schweitzer, aukartus elu ees ja eesti kaasamõtled

Kvantitatiivselt on Schweitseri retseptioon Eestis muljetavaldav: DIGAR-i otsingutulemuste järgi on 1965. aastast alates Schweitserile osutatud ajakirjades Looming, Eesti Loodus, Horisont, Nõukogude Õpetaja, Keel ja Kirjandus, Nõukogude Eesti Tervishoid, ajalehtedes Sirp ja Vasar ning Edasi (vt ka Kull, Kuresoo 1985). 1972. aastal avaldas Loomingu Raamatukogu Schweitseri esseekogu „Aukartus elu ees”<sup>27</sup> (Peeter Tulviste tõlge, Ain Raitviiru eessõnaga); Schweitseri „Kultuur ja eetika” Mati Sirkli tõlkes ilmus 1984. aastal. Vene keelest tõlgiti 1976. aastal Boriss Nosiku Schweitseri elulugu (vn k 1971), samuti Levada artikli mahus järelehüüe, mis levis ka venekeelse algtekstina (vt Levada 1965). Vanemuises lavastati Schweitseri elulool põhinev Osvald Toominga näidend „Musta mandri kasupoeg”. Schweitseri laiast mõjust kõneleb seegi, et Ülo Tuuliku romaani „Sõja jalus” (1974) epigraaf pärineb Schweitserilt. 1985. aastal kinnitasid Kalevi Kull ja Rein Kuresoo Schweitseri retseptioonist ülevaadet tehes (1985: 989), et „Schweitseri õpetust peetakse tänapäevase ökoloogilise eetika võimalikuks alusprintsipiiks”<sup>28</sup>.

Schweitseri eetiline platvorm pakkus arusaama isedusest, mis tajub end vastutavalt kokkukuuluvana „kogu loodusega”. Nii avaldas Raitviir 1970. aastal Schweitseri elust ja mõtetest pikema essee, kus ta selgitas:

Schweitseri järgi eetiline süsteem, mis tegeleb ainult inimese suhtumisega kaasinimesse ja ühiskonda, ei saa tegelikult olla kooskõlas maailmavaatega. Tal puudub seos Universumiga. Loogiliselt võimatu on rajada eetilist maailmavaadet eetikale, mis tegeleb ainult meie kaasinimeste ja inimühiskonnaga. [...] eetiline maailmavaade on tegelikult eetiline ühtekuuluvustunne kogu loodusega [...]. (Raitviir 1970: 1867)

Pikem Schweitserist mõjutatud artikkel ilmus ka 1969. aastal ajakirjas Nõukogude Kool: Jaan Eilart esitas selles ettepanekud üldhariduskoolide õppekava täiendamiseks. Koolilastes, toonitab Eilart, tuleks arendada looduse sügavamalt mõistmist

<sup>26</sup> 1970. aastal kirjeldas Looduskaitse Valitsuse juhataja Heino Luik Eesti veekogude seis: „Olkord on väga halb. Mõõdunud aastal ja käesoleva algul said mitmed veekogud (Keila, Vohandu ja Põltsamaa jõgi, Väike-Emajõgi, Võrtsjärv, Jänijõgi, Pirita jõgi) surmava õliannuse. Kui varem olid meil elutud jõed vaid Põhja-Eestis, siis nüüd on reostus kandunud ka sisemaale.” (Looduskaitsepäeva intervjuu 1970: 259) NSV Liidus seostus reostus sotskolonialistlikule süsteemile omase nn keskkonnakolonialismiga – keskvõimule alluvate tehasteni vabariiklikud direktiivid ei ulatunud. Probleem oli siiski laiem kui keskkonnakolonialism, ükskõiksus looduskeskkondade suhtes oli industriaalsele tootmisele omane.

<sup>27</sup> Saksakeelne alusteos „Die Lehre der Ehrfurcht vor dem Leben” oli ilmunud 1962. aastal.

<sup>28</sup> Tasub märkida, et 1988. aastaks oli Schweitseri ideede roll Eestis muutunud: ajakirja Kultuur ja Elu pikemat arutlust sisse juhatava Schweitseri tsitaadi roll on meenutada, et isemajandava Eesti vaimustuses ei peaks ära uppuma majandusterminitesse, vaid mõelda tuleks ka kultuurile ja humanitaariale (ISE 1988: 9).

ja õpetada nägema looduses valitsevaid seoseid – seegi on isedusloome valdkonda kuuluv mõttearendus. Eilart tõi esile Schweitzeri ideed ja nimetas üldise eesmärgina „kogu Maal, kõigil mandreil, igas paigas maastikule võimalikult **maksimaalsema ökoloogilise mitmekülguse** säilitamist ja väljakujundamist” (Eilart 1969: 541; originaali rõhutus).

Kõige pühendunum Schweitzeri eestkõneleja Eestis oli ilmselt Kaplinski, kes on avaldanud mitmeid Schweitzeri vaadetest lähtuvaid või nendega haakuvaid süvenenud kirjutisi.<sup>29</sup> 1968. aastal ilmunud essee „Eelarvamused ja eetika” on kantud schweitzerlikest mõttekäikudest: Schweitzeri aukartust elu ees kirjeldab Kaplinski (1968: 1861) kui „imetlust igas olendis toimiva Elu vastu ja otsustavust seda Elu kaitsta”. Nagu Schweitzer, seostab ka Kaplinski keskkonnaeetika otseselt inimeseks olemisega: „Meis on arusaamise, teadmise vormitud tuum – hulk taandamatult lihtsaid tõdesid, suhteid maailmaga. See on meie olemasolu, meie inimolu tuum ja selleta ei oleks meie meie. Võib-olla saab sellele tuumale rajada ka inimese uued ja õiged suhted loodusega, võib-olla kuulub inimese olemusse aukartus elu vastu.” (Kaplinski 1968: 1863) Kaplinski (1968: 1861) seob „valgustatud” inimese vaated Schweitzeri mõtteviisi või eetilise positsiooniga.<sup>30</sup>

Schweitzeri mõtted ei kaota Kaplinski jaoks aastate möödudes asjakohasust. Essees „Ökoloogia ja ökonoomika” mõtestab Kaplinski (1996a: 62–63) Schweitzeri aukartuse elu ees eesti keeli ümber kui „kõik on imelik” või „kõik on ime” – see sama fraas saab Kaplinski 2004. aastal „Eesti mõtteleo” sarjas ilmunud esseekogu pealkirjaks. 1984. aasta essees „Aukartus elu ees” arutleb Kaplinski (2004b: 82): „[---] Schweitzeri aukartuse-kuulutust elu ees võib pidada üheks kõige üldisemaks ja tähendusrikkamaks väljenduseks inimsoo püüdele oma tõprust ohjeldada.”

Schweitzeri aukartus elu ees, globaalse levikuga, sügavalt eetiline ja samal ajal kergesti mõistetav „igamehefilosoofia” süvendas ja toestas iseduse tajumist selle suhte kaudu ümbritseva keskkonnaga. „Nii kehaliselt [---] kui vaimselt ei ole miski inimesest päris lahus ega ole inimene millestki päris lahus,” kirjutab Kaplinski (1996b: 95) 1976.–1977. aastal. Hilisnõukogude Eesti osales üleilmises ideederingluses, globaalsed ideed sobitusid iseduse ja meeleliselt tajutava omakeskkonna kooslusse, kujundades nii mitmekihilisi taju- ning ideepõhiseid isedusmudeleid.

### 3. Kokkuvõte: olemise loodus-kultuuriline sidusus

Olen liikunud iseduse kui inimkehaga piiritletu ja selle tajuilma juurest isedust kujundavate globaalsete mõttevooludeni. Osutasin iseduse mitmekihilisusele: inimest loob nii vahetu tajuilm kui ka laiem ideederinglus. Nii meeleliselt tajutav ümbruskond kui

<sup>29</sup> Kaplinski Schweitzeri-huvile on viidanud ka Salumets (2014) ja Marek Tamm (2022).

<sup>30</sup> Sarnased ideed ringlevad jätkuvalt keskkonnahumanitaarias: Dipesh Chakrabarty monograafia „The Climate of History in a Planetary Age” (2021) sisaldab peatükke „Modernsus ja aukartuse kadu” ning „Imetlus ja aukartus” (Chakrabarty 2021: 194–204). Chakrabarty ei viita Schweitzeri mõttekäikudele – võib-olla seetõttu, et Schweitzeri kirjutised väljendasid ajastule tüüpilist paternalistlikku suhet Ekvatoriaal-Aafrika põliselanikesse.

ka schweitzerlik kõige elavaga ühtekuulumise eetika kuulusid potentsiaalselt hilisnõukogude aja loodus-kultuurilisse isedusmudelisse.

Isedusloomeks on nii kirjanduses kui ka päriselus palju võimalusi: Kaplinski viib iseduse ja elukeskkonna seose tagasi lapsepõlve ja näeb lapsepõlves iseduse olulist algstaadiumi; isedus kinnitub lapsepõlve meelelisele kohakogemusele. Kruusvalli ja Traadi näiteis on kirjanduslikus fookuses kohasideme intensiivistumine, mis toob äratundmise oma „päris isest” või ümbritsevaga täieliku kokkukuulumise tunde. Schweitzerlik keskkonnaeetika lisas omakeskkonnaga seotud isedusele üleilmse vastutustunde ja arusaama kõige elava kokkukuuluvusest.

Iseduskihistusi ning isedusmudeleid oli muidugi rohkem kui need, millest eespool on juttu olnud: 1960.–1970. aastate isedusmudelisse võis kuuluda ka **kosmiline kihistus**, minataju, mis asetab inimese silmitsi maailmakõiksusega. Kirjanduslikes kujutelmades võis tooni anda 1957. aastal Sputniku orbiidile saatmisest alanud (ja suhteliselt lühiajaline) kosmosevaimustus, aga ka keskkonnamõtte elavnemisega kaasnenud planetaarse haavatavuse tajut või romantismiajastust saadik populaarne tähistaeva all kogetud kõiksusetunne. Kersti Merilaasi luulekogus „Kevadised koplid” (1966) leidub luuletus „Maa”, mille algus kõlab nõnda: „Maa, sina armas ja soe / madala karvaga loom / tähtede tigidas karjas. / Ja meie? / Kas kirbud su kasukas?” (Merilaas 1966: 65) Armas-irooniline kujutus eristab kodust Maad taeva-laotuse vaenulikkusest ja asetab inimkonna tammsaarelilikult tibatillukese kirbukarja staatuse – oleme parasiidid. Ka ülevamas registris kosmosega silmitsi seismist leidub ajajärgu ilukirjanduses rohkesti: näiteid leiab Mati Undi, Mats Traadi ja paljude teiste loomingust; ka Osvald Toominga „Puude taga on mets” (1975) lõpeb kosmilise vaatega. Kosmilise perspektiivi tähtsuse üle arutleb ka Kaplinski (1968: 1865): „Kui vähehaavalgi harjutame end mõtlema kosmilises perspektiivis, hakkavad ebakohad ja järjekindlusetus maistes asjades veel segavamaten ja mõistusevastasematena tunduma.”<sup>31</sup>

Eraldi allteemana, mis siinses artiklis jäi käsitlemata, tuleks ära märkida reostuse ja keskkondliku hoolimatuse rolli iseduslõhede ja olemise katkise või haavatavuse tunde tekitajana. Merilaasi luuletus „Rüvetatud jõgi” liidab surnud jõe ja haige meelega inimlapse: „Ainult surnud, sogane voog / tuhamägede ümber teeb ringe. / Ei ole sel jõel enam hinge.” (Merilaas 1966: 58) Süüdi on teadagi vabrik, mis on „matnud kuu ja päikese / kuuma, lendlevasse nõkke, / oma virtsad / valab jõkke” (Merilaas 1966: 59). Merilaas lõpetab luuletuse minavormis esitatud inimlapse pilguga, kel on „haige meel” – keskkonna hävitus pole midagi „minust” väljaspoolset, vaid peegeldub otsesel kombel tagasi inimeses ja inimeselt. Mürgise, tapva tehase teemat leidub tollases kirjanduses mujalgi, kuigi iseduse küsimustega seda alati ei seostatud: nt Toominga raamatus „Puude taga on mets” on peatükk „Keemiakombinaadid”, kus autor vastandab keemiakombinaati mesilassülemiga ja kus mesilasi kirjeldatakse suremas mürgitatud nektari korjamise tagajärjel. Traadi romaanis „Karukell, kurva-meelsuse rohi” hukub hooletu pestitsiidide piserdamise tagajärjel loom ja vaevu suudetakse päästa mürgitatud marju söönud lapse elu. Vladimir Beekmani romaan

<sup>31</sup> Kaplinski kosmosehuvi selgeimaks manifestatsiooniks on populaarteaduslik raamat „Teispool sinist taevast” (2009). Vt ka Soovik 2016.

„Eesli aasta” (1979) esitab nägemuse maavarade kasumiahne kaevandamise laastavast mõjust kohalikule kogukonnale, Aino Perviku „Kunksmoor ja kapten Trumm” (1975) kirjeldab naftareostust (lähemalt vt Talivee 2022) – seda jada võiks jätkata.

Artiklis oli võimalik vaid põgusalt viidata eesti autorite ning NSV Liidu peamiste teaduskeskuste suhtlusele: mitmed ideed jõudsid Eestisse Moskva kaudu, just keskväimu paremini finantseeritud teadusasutuste privilegeeritud teadlaskonnaga suheldes. Ka keskkonnateemasid puudutavad ilukirjanduslikud paralleelid eesti, läti, leedu ja vene autorite vahel vajavad lähemat uurimist. Näiteks vene külaproosa, mida ka eesti keelde ohtralt tõlgiti, sisaldab samu teemasid ja eesti autoritega mõneti kattuvaid hinnanguid. Tõsi, ka erinevused on kõnekad: eesti proosas pole tooniandev vene külaproosale omane hukk ja häving, meie nõukogude perioodi klassika hulka ei kuulu harmoonilise külaelu vägivaldse lõpu visioonid (Valentin Rasputini „Lahkumine Matjorast”, 1976) ega kujutelmad õilsate külaelanike surmast hingeta ja väärtusteta linnainimeste ahnuse tõttu (Aleksandr Solženitsõni „Matrjona talu”, 1963). Eesti kirjarahvas oli põhiliselt linnastunud, kirjutuses domineeris matstraadilik aeg-ajalt ettevõetud ravikuur karukelladega, et seejärel taas linna tagasi suunduda. Seda eesmärki suutis eesti looduskeskkond ka hilisnõukogude ajal pakkuda, suuremad probleemid tekkisid alles üleminekuaja ja hilisemate erastamiste tagajärjel.

Iseduse määratlevad suhtevõrgustikud, milles võivad aktualiseeruda erinevad dominandid; suhe looduskeskkonnaga on üks neist suhtevõrgustikest. Samal ajal ei peaks loodus-kultuurilisel ühtsusel põhinevat subjektiloomet absolutiseerima – tegu on ühega paljudest ajastuomastest võimalustest. Ilukirjanduslik ja esseistlik subjektiloomet on teadagi valikuline, taotlus tegelikkust peegeldada põimub teadliku subjektiloomega. Iseduse kirjutuses pole võimalik eristada isedust kui olemasoleva kirjeldust ja isedust kui kujutelmata või unelmat. Ja muidugi on 1960.–1980. aastate isedusloome vähemalt osaliselt ka pedagoogiline ettevõtmine.

Artikli valmimist on finantseerinud Eesti Teadusagentuuri grant PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)”.

## VEEBIVARAD

**DIGAR.** Eesti artiklid. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea>

**ERA** = Eesti rahvamuusika antoloogia. Lauliku lapsepõli. <https://www.folklore.ee/pubte/eraamat/rahvamuusika/ee/056-Lauliku-lapsepoli>

**Lauri, Lembit 1983.** Kirjutamata memuaare. Jaan Eilart. ERR Arhiiv. <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/kirjutamata-memuaare-jaan-eilart-01>; <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/kirjutamata-memuaare-jaan-eilart-02>

## KIRJANDUS

**Alaimo, Stacy 2010.** *Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self.* Bloomington: Indiana University Press.

**Allik, Jaak 1976.** Ökoloogiline kriis? Prognoosid ja tegelikkus. – *Looming*, nr 1, lk 119–129.

- Annus, Epp 2016.** Armastusest: tõerežiimid, kultuurilised kujutelmad ja kehaline ilmakogemus. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 17–18, lk 145–162. <https://doi.org/10.7592/methis.v14i17/18.13216>
- Annus, Epp 2019a.** Sotskolonialism Eesti NSV-s. Võim, kultuur, argielu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Annus, Epp 2019b.** Maakodu Eesti NSV-s. Kultuurilised kujutelmad ja argised asjad. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 425–440. <https://doi.org/10.54013/kk739a1>
- Annus, Epp 2023 (ilmumas).** Rethinking Soviet selfhood in the era of the Anthropocene: From the Foucauldian paradigm to the naturecultural theory of the subject. – *Slavic Review*, kd 82, nr 2.
- Barsam, Ara Paul 2008.** Reverence for Life: Albert Schweitzer's Great Contribution to Ethical Thought. Oxford–New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195329551.001.0001>
- Bruno, Andy 2019.** Environmental subjectivities from the Soviet north. – *Slavic Review*, kd 78, nr 1, lk 1–22. <https://doi.org/10.1017/slr.2019.7>
- Butler, Judith 2015.** Senses of the Subject. New York: Fordham University Press. <https://doi.org/10.1017/S2753906700001480>
- Chakrabarty, Dipesh 2021.** The Climate of History in a Planetary Age. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Dixon–Declève, Sandrine; Gaffney, Owen; Ghosh, Jayati; Randers, Jorgen; Rockström, Johan; Stoknes, Per Espen 2022.** Earth for All: A Survival Guide for Humanity. A Report to the Club of Rome. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Eilart, Jaan 1969.** Teoreetilisi lähtekohti looduskaitse käsitlemiseks koolis. – *Nõukogude Kool*, nr 7, lk 538–541.
- Eilart, Jaan 1976.** Inimene, ökosüsteem ja kultuur. Peatükke looduskaitsest Eestis. Tallinn: Perioodika.
- Haraway, Donna 2003.** The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- ISE. Quo vadis?** – *Kultuur ja Elu* 1988, nr 2, lk 8–15.
- Kallas, Teet 1985.** Öö neljandas mikrorajoonis. Novellid ja jutustused 1979–1983. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaplinski, Jaan 1968.** Eelarvamused ja eetika. Utopilisi mõtisklusi. – *Looming*, nr 12, lk 1861–1865.
- Kaplinski, Jaan 1990.** Kust tuli öö. Proosat. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaplinski, Jaan 1996a.** Ökoloogia ja ökonoomika. – J. Kaplinski, See ja teine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 46–73.
- Kaplinski, Jaan 1996b.** Silmad ja mõistus: mõistuse ökoloogiast. – J. Kaplinski, See ja teine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 74–111.
- Kaplinski, Jaan 2004a.** A home named Tammiku. – *Index on Censorship*, kd 33, nr 3, lk 140–147. <https://doi.org/10.1080/03064220408537386>
- Kaplinski, Jaan 2004b.** Kõik on ime. (Eesti mõttelugu 55.) Koost Thomas Salumets. Tartu: Ilmamaa.
- Kaplinski, Jaan 2009.** Teispool sinist taevast. Tallinn: AS Ajakirjade Kirjastus.



- Karpušin 1973** = Владимир Карпушин, Предисловие. – Альберт Швейцер, Культура и этика. Москва: Прогресс, с. 5–29.
- Kask, Edgar 1977.** Tee vaikusesse. Muraka soostik. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kelley, Donald R. 1976.** Economic growth and environmental quality in the USSR: Soviet reaction to “The Limits to Growth”. – Canadian Slavonic Papers, kd 18, nr 3, lk 266–283. <https://doi.org/10.1080/00085006.1976.11091455>
- Kroonika.** – Eesti Loodus 1977, nr 9, lk 618–619.
- Kruusvall, Jaan 1973.** Armastuse esimene pool. Tallinn: Eesti Raamat.
- Krylova, Anna 2014.** Soviet modernity: Stephen Kotkin and the Bolshevik predicament. – Contemporary European History, kd 23, nr 2, lk 167–192. <https://doi.org/10.1017/S0960777314000083>
- Kull, Kalevi 1982.** Et elu mõista, tuleb kaasa elada. – Horisont, nr 3, lk 32–34.
- Kull, Kalevi 2019.** Teoreetilised bioloogiast. Eluteadus matemaatika ja semiootika vahel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kull, Kalevi; Kuresoo, Rein 1985.** Albert Schweitzer Eestis. – Looming, nr 7, lk 987–991.
- Kull, Kalevi; Velmezova, Ekaterina 2018.** Jaan Kaplinski ja semiootika. – Acta Semiotica Estica, kd 15, lk 194–211.
- Latour, Bruno 1993.** We Have Never Been Modern. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Levada 1965** = Юрий А. Левада, Альберт Швейцер – мыслитель и человек. – Вопросы философии, №12, с. 91–98.
- Looduskaitsepäeva intervjuu.** – Eesti Loodus 1970, nr 5, lk 258–260.
- Maran, Timo 2001.** Mõtteid Kaplinski omailmast. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 181–184.
- Merilaas, Kersti 1966.** Kevadised koplid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Merleau-Ponty, Maurice 1960.** Signes. Paris: Gallimard.
- Morton, Timothy 2007.** Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics. Cambridge, MA–London: Harvard University Press.
- Panso, Voldemar 1975.** Portreed minus ja minu ümber. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pohla, Vello 1974.** Moskva-märkmeid. – Sirp ja Vasar 20. IX, lk 12.
- Pool sajandit looduskaitserajal. Eesti Looduskaitse Seltsi asutajaliiget, geograaf Jaan Rimmelit küsitlenud Ann Marvet.** – Eesti Loodus 2006, nr 10, lk 34–38.
- Raitviir, Ain 1970.** Aukartus elu ees. – Looming, nr 12, lk 1858–1869.
- Ross, Johanna 2018.** Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Salumets, Thomas 2014.** Unforced Flourishing: Understanding Jaan Kaplinski. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Schweitzer, Albert 1984.** Kultuur ja eetika. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Sharafudinova, Gulnaz 2019.** Was there a „Simple Soviet” person? Debating the politics and sociology of „Homo Sovieticus”. – Slavic Review, kd 78, nr 1, lk 173–195. <https://doi.org/10.1017/slr.2019.13>
- Soodesõda ei lõpe kunagi. Botaanik Ann Marvetit küsitlenud Toomas Kukkk.** – Eesti Loodus 2010, nr 9, lk 34–39.

- Soovik, Ene-Reet 2013.** Kodu käsitlused Jaan Kaplinski luules. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 12, lk 91–105. <https://doi.org/10.7592/methis.v9i12.1094>
- Soovik, Ene-Reet 2015.** Kodukoht ja teeleidmine. Kaplinski kirjutatust. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 73–87. <https://doi.org/10.54013/kk687a1>
- Soovik, Ene-Reet 2016.** Kaplinski kaugused. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 114–126. <https://doi.org/10.54013/kk699a3>
- Soovik, Ene-Reet 2022.** Tuulest tulek. Jaan Kaplinski luule tuuline maailm. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 29, lk 92–112. <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19033>
- Talivee, Elle-Mari 2022.** Juhtumiuuring: Vladimir Beekman, Nõukogude Liidu energia- ja sõjatööstus ning fosforiidisõda. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30, lk 30–53.
- Tamm, Marek 2022.** Kuidas jääda ellu? Jaan Kaplinskiga antropotseenis. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 29, lk 113–129. <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19034>
- Tomps, F[redi-Armand] 1972.** Taluarhitektuuri kaitseks. – *Kunst ja Kodu*, kd 38, nr 1, lk 2–3.
- Traat, Mats 1990.** Karukell, kurvameelsuse rohi. Romaan. Teine, täiendatud tr. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tüür, Kadri; Maran, Timo 2005.** Eesti looduskirjanduse lugu. – *Eesti looduskultuur*. Koost, toim T. Maran, K. Tüür. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 237–270.
- Unt, Mati 1981.** Kas noored päästavad maailma? – *Looming*, nr 11, lk 1645–1646.

**Epp Annus** (snd 1969), PhD, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi vanemteadur (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), [eppannus@tlu.ee](mailto:eppannus@tlu.ee)

## Human being as a natural body: The perceptual worlds of Estonian literature from the 1960s to the 1980s

**Keywords:** Albert Schweitzer, Jaan Kaplinski, naturecultural selfhood, natural environment, environmental ethics, sensuous place experience

People develop their sense of self partly as a social self-consciousness, but also through the way their immediate perceptual world registers upon consciousness. This primary place perception of the self is, at the same time, inseparable from the circulation of ideas within culture more broadly. This article considers the relationship between a sense of self and the natural environment during the Soviet period, as it appears in the fiction and nonfiction of that era. More particularly, the article analyzes the role of the natural environment in cultural consciousness, viewing it in the context of the global sphere of ideas and the behavioural patterns of the time. The self is understood not as a closed and fixed set of characteristics, but as a relational space where different factors are constantly creating and recreating the self-consciousness of the subject. In support of this reading, the article develops a multiscale model of naturecultural selfhood.

The first part of the article focuses on perception-based selfhood and its representation in Estonian literature, while the second gives an outline of the main

aspects of environmental thought and environmental issues of the time and builds on the notion of a perception-based selfhood to conceptualize a multiscale, perception- and idea-based selfhood. The discussion touches upon Jaan Kruusvall's short story "Sorcerer's Bread" (*Sortsi leib*), Teet Kallas's short story "The Death of a Dog" (*Koera suremine*), Mats Traat's novel "Pasqueflower, a Cure of Sadness" (*Karukell, kurvameelsuse rohi*), Edgar Kase's auto-ethnographic "Road to Tranquility. Muraka Wetland Complex" (*Tee vaikusesse. Muraka soostik*), and Jaan Kaplinski's essays. Kaplinski traces the relationship between selfhood and the living environment back to childhood: the self is based on a child's sensuous experience of place. Kruusvall and Traat bring a literary focus on the intensification of place-attachment that leads to the recognition of one's "true self," or the feeling of being completely one with the surrounding world.

From the late 1960s, discussions of environmental ethics in Estonia come to refer to the moral philosophy of Albert Schweitzer and the cautionary modelings of the future offered by the Club of Rome. Schweitzer's environmental ethics binds the selfhood constructed from the experience of one's own environment with a sense of global responsibility and the idea of oneness with all life.

**Epp Annus** (b. 1969), PhD, Tallinn University, School of Humanities, Associate Professor (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), [eppannus@tlu.ee](mailto:eppannus@tlu.ee)